

22 Startnotitie voor het geval ik nog een keer terug kom

Harrie Regtering¹

Tegenwoordig, achteraf, zie ik mijn leven soms als een lange toespraak waarnaar ik luister (Roth, *Ik was getrouwd met een communist*, 1999, 262)

There is an old satisfaction about having a place in a machine – it makes one less dependent upon one's inner springs (Clark, *The Life of Bertrand Russell*, 1975, 208)

Eerlijk gezegd is elk leven een herhaling van iemand anders zijn leven. Het verleden loopt op ons vooruit, moet u weten, wij sloffen er maar wat achter aan (Myśliwski, *Het oog van de naald*, 2021, 8)

Want zoals de tijd is, zo worden de vragen gesteld en zo moet ook worden geantwoord (idem, 42)

Samenvatting

Stel je voor, je komt nog een keer terug. De bocht in de tijd is als een 'touwslagerij' waarin jij op jouw beurt het touw vastpakt. In de 21^e eeuw is de kans groot dat actuele vraagstukken binnendringen in de individuele en collectieve levens. Problemen zitten klem tussen een invalide geraamte dat voor oplossingen moet zorgen en de 'illusie van beheersing' in communicaties daarover. Voor het beoordelen van die problemen tijdens je leven in de 'touwslagerij' beschikken we over feiten, perspectieven en ideeën. Zo'n idee is dat van materie en geest, of van de kracht van 'samen'.

Eerst (1) wordt ingegaan op de praktische activiteit van filosofie en aansluitend (2) op de rol van ideeën in werelden. Samen met andere culturele kenmerken die je leven richting geven komen ideeën, door het in werelden stappen terecht op informatieborden in het innerlijke landschap (3). Dat geeft een sociale identiteit onder bepaalde culturele en materiële condities. Identiteit en de culturele en materiële condities zijn bepalend maar op het moment van actief leven niet onveranderlijk. Noch zijn ze ondanks het innerlijk landschap, ondanks alle tekst erover, volledig transparant. Al 'experimenterend' kom je te weten hoe het 'werkt' en wat er 'werkzaam' is in het leven dat je leidt, welke geschiedenis dat heeft en welke toekomst in contouren zichtbaar wordt. In het actieve leven nu (4) integreert de smart phone het individueel 'midden in de ondoorzichtige stroom' staan met het van buiten af het geheel kunnen zien. In dagelijks bruikbare, hele werelden bevattende, technologie treedt onze geest tevoorschijn. Dat lost een oud filosofisch probleem op. De huidige meest geavanceerde techniek 'normaliseert' alles en heeft net als natuur geen zin nodig.

De afsluiting bevestigt het inzicht dat realiteit en toekomst zinlozer worden (Camus' absurde metafysica). Cultureel betekenisvolle ideeën zijn (tussen feiten en perspectieven) bouw materiaal voor verdere perfectionering van noodzaak in onze praktische activiteiten en brengt ons steeds dichterbij de buurt van mens-zijn.

Een **Naschrift** naar aanleiding van het lezen van *Intieme vreemden* van Paul Verhaeghe sluit de Startnotitie af.

¹ 27112022 (start maart 2021, lang voor ik wist dat ik ziek ben) regte061@planet.nl www.watiknietbegrijp.nl

Inleiding

Stel je voor, je komt nog een keer terug. En je kunt beginnen waar je geëindigd bent. Dan is er altijd al een wereld met een bepaalde inrichting en geschiedenis. Misschien is het (nog steeds) een vuilnisvat met de deksel op een kier. Neem de actuele tijd en 'high tech' omgeving met zijn politieke en economische problemen. Die zijn té vaak niet afdoende oplosbaar. Problemen als energie, COVID, stikstof, armoede, gezondheid, wonen, worden individueel en collectief ervaren als levensproblemen (zijn ze wel goed voor mijn leven). Sociale en maatschappelijke tolerantiegrenzen (grenswaarden) worden institutioneel genegeerd en fors overschreden. Achter bureaucratische muren nemen 'ingemetselde' algoritmen besluiten en voeren die 'belangeloos volgens de 4R criteria' uit. Niet dus. De problemen zijn geen onverwachte en onwaarschijnlijke gebeurtenissen². Ze zijn helaas te verwachten gezien de invaliditeit en instabiliteit van het geraamte van instituties. Systemen, patronen, processen, expertise en instrumenten falen. Flexibel en schokbestendig is dat geraamte altijd, het moet moedwillige aanslagen kunnen doorstaan. Permanent wordt het verbeterd door nieuwe Nationale of Deltaplannen, regels en faciliteiten, wetgeving, multidisciplinaire teams, gebiedsmanagement, méér Artificiële Intel. Maar desondanks blijven resultaten achter bij verwachtingen, woekeren de problemen en de oplossingen. Marktwerving werkt voor economische macht, kadert problemen en oplossingsstrategieën in secundaire processen met secundaire doelen.

COVID is door wetenschap voorspeld, draaiboeken en stappenplannen liggen klaar, voor pandemische paraatheid is geld vrijgemaakt, duizenden experts zijn ermee bezig. Dit probleem bevat veel verschillende lagen. De verantwoordelijken proberen met extra maatregelen de pandemie te bedwingen. En besteden veel aandacht aan de communicatie. Het crisisbeleid wordt geëvalueerd om er iets van te leren. Of om verantwoordelijken af te rekenen, dat is nog onduidelijk. Terug en vooruit kijkend stelt de inmiddels vertrokken topambtenaar de mee georganiseerde 'illusie van beheersing' aan de orde. Komt communicatie op het eerste plan terecht om daarmee iets er beheersbaar uit te laten zien? Dient de 'illusie van beheersing' een specifiek politiek en biomedisch perspectief dat andere invalshoeken marginaliseert? De door politici en experts zorgvuldig gekozen woorden in de media, het vermijden van nare boodschappen krijgen meer aandacht dan de kwaliteit van het geraamte van instituties of de feitelijke werking van systemen en expertise. Hoewel iedereen weet dat ook precies gebruikte woorden de pandemie niet wegdagen. Liever de schijn van regie en van een oplossing dan helemaal niks.

Covid komt vaak levens binnen in combinatie met andere problemen die daar al zijn. Dat beperkt nog eens het effect van de communicatie, hoe goed ook, over slechts één van die problemen. Gezien vanuit de meervoudig aanwezige problematiek staan moderne deugden van rationele organisatie, distributieve rechtvaardigheid en veilig stelling van individuele onafhankelijkheid onder druk³. We weten er met zijn allen veel te weinig van. De meest machtigen zien hun kans. De meest kwetsbare mensen blijven steeds meer onbeschermd.

² Negatieve en positieve 'zwarte zwanen', Taleb; zie Van 't Hek, 2019.

³ Gaswinning Groningen en versteviging huizen beloofd in 2017, klaar in 2022. Nu (16112021) is 92% van de (schade)gevallen nog niet behandeld en wordt beloofd dat de versteviging in 2028 is afgerond. Een afhandeling

Mensen willen (daarom) iets aan de hun leven binnendringende problemen doen. De huidige veelsoortige ‘protestbewegingen’, platforms, acties en verzetsformules tonen dat. Geleid door mensen, ideeën en platformactiviteiten waar ‘omstreden’ niet persé fout is en ‘fout’ niet persé omstreden. Een expert als Johan Vollenbroek levert op het stikstof dossier bij zijn activiteiten en stellingname de wetenschappelijke data én de verbeteringen. Medestanders vertrouwen zijn analytische capaciteiten, data, feiten en ideeën, zijn oplossingen en morele kompas. Voor tegenstanders - juridisch veel zaken verliezend, provinciepersoneel dat overspannen naar huis gaat, verliezende (agri)business - is zijn opstelling als burger een greep in hun politieke strategie, hun organisatie en portemonnee. Dit voorbeeld laat zien dat mensen door hun stellingname en praktische activiteiten zeker bijdragen aan oplossingen, ruimte vinden voor ‘verbeteren’. Maar wie durft, kan en mag. Wie wil het equivalent van Den Uyls moedige sluiting van de mijnen zijn? Is er iemand met het politieke gewicht, het inzicht en het lef om de oplossing te komen uitleggen?

Je kunt de vraag stellen wat dat is, die individuele en collectieve ervaring van leven. Leven is als in een touwslagerij het touw (de tijd) vastpakken. Jij loopt even mee tussen waar het vandaan komt en naartoe gaat. Jouw hele generatie doet dat, zoals generaties ervoor deden en volgende generaties zullen doen. ‘Touwslagerij’ als metafoor geeft ruimte voor verbeelding bij het maken van een constellatie of profielschets van ‘hoe het zit’ met ‘verbeteren’. De

metafoor is ook een tribuut aan een passage in Camus' *Mythe de Sisyphe*. ‘Ces inconséquences sont admirables, car enfin il s’agit de mourir’ (28). Ik las dat voor het eerst op mijn twintigste en meer dan vijftig jaar later zijn het nog steeds ‘eigen’ woorden. Wat aan die zin voorafgaat, snap ik nu beter dan toen. Camus zegt dat de tijd jou draagt maar er ook momenten zijn dat jij de tijd draagt. Echter: de tweeledige ontmoeting met de tijd en de eigen bocht die ieder daarin maakt (jouw ‘toekomst’) is slechts voorspel voor de ervaring van de diepere laag van de reële natuur. Die heeft het vermogen ons vreemd te zijn, mensen te negeren. Is stom. Het leidt bij Camus tot een van goden en christendom ontdane paradoxale en realistische metafysica van het absurde bestaan. De natuurlijke noodzaak en het toeval van mensenlevens zijn op ongelijke wijze in elkaar verstrengeld. In de tijd komt alleen uit dat toevallige mensenleven betekenis voort. De reële natuur vindt er zelf nooit iets van. Het heeft een iets (mens) tegenover zich nodig om Niets (een niet iets) genoemd te kunnen worden. Dat kan het in al zijn almacht zelf niet. Elke betekenis die je ervaart, waarin je leven ondergedompeld is en waar je vanaf een afstand naar kunt kijken, is door mensen bedacht.

die vergelijkbaar is met de schade van overstromingen (Maas etc.). De rechtsstaat wankelt (Toeslagen), cybersecurity, omgang met persoonsgegevens, het (tijdelijk) inleveren van rechten, georganiseerde (narco) criminaliteit (advocatuur, financieel systeem), veranderende mores in het politieke debat (TK), etc.

De natuur brengt mensen als onderdeel van zichzelf voort om het hele systeem op eigen en steeds intelligentere wijze - met de eraan inherente scheppende én vernietigende kenmerken waaraan de mens de slimste en meest perverse uitvoeringen geeft - volgens de eigen wetmatigheden te laten bestaan. In al ons betekenisgeven in de toevallig verlopende levens in de loop van de tijd vervullen wij mensen steeds beter die intelligente functie. Noem dat het doel van mens-zijn en vergeet benaderingen die mensen als 'zonder doel' opvatten. We worden steeds beter in het 'orkestreren van de muziek' tussen hemel en aarde. Steeds minder volgens criteria die met het bestaan als mens (toeval, betekenis) te maken hebben. Steeds meer volgens de aan de natuur eigen wetmatigheden. Ik ben een (muzikale) determinist op de hele lange duur. In de contexten waarin ik verkeer stimuleer ik mezelf en anderen om in die richting te denken en te handelen om zo 'das Eingedenken der Natur im Menschen' (Adorno) te voltrekken. Dit gezichtspunt is een "metafysisch apriori" (in de zin van Aristoteles⁴) voor me, misschien altijd geweest en nu een keer helemaal uitgeschreven.

Camus, de absurditeit van het bestaan en het sociale

Sisyphus (1942) symboliseert de extreme poging om te midden van het overweldigend zinloze universum sociaal te zijn. Om zonder zelfmoord of God in eerlijkheid te kunnen leven zonder in moralismen en ideologieën omtrent het sociale verstrikt te raken. De ervaring van het lichaam in relatie tot zon en zee (het andere) en daarna in relatie tot de ander is daarvoor het door Camus gevonden startpunt. 'La pierre qui pousse' is een verhaal, spelend in Brazilië, uit *L'exil et le royaume* (1957). Daarin helpt de westerse ingenieur de scheepskok tijdens de processie een zware steen te dragen als inlossing van zijn belofte tijdens een scheepsramp. Alleen brengt de ingenieur de steen niet naar de kerk maar naar de hut van de kok. Het hele dorp in ontsteltenis achter latend. Het is een breuk met alle traditie en conventie van kerk en bevolking. Moraal: je hoeft je lot niet alleen te dragen, je mag het ook samen met de ander doen en de kerk is niet het centrum. Mijn eigen samenvatting uit 1970 luidde:

D'Arrast, ingénieur français (grote en gezette man die moeilijk beweegt), et un coq (scheepskok) qui a promis à Jésus de porter une pierre de 50 kilos (à l'église) quand il sera sauvé (sur la mer). Il fut sauvé et alors il l'essaye mais il n'a pas de succès. Alors d'Arrast prend la pierre et la marche pas à l'église mais à la maison du coq (een schamele hut, mede bewoond door een jong rank en vitaliteit uitstralend meisje, een oude vrouw, een trotse magere oudere man, de broer van de kok) et la jette au feu: maintenant d'Arrast est libre aussi. (Hij is zich bewust geworden van zijn kracht alleen, het leven kan opnieuw beginnen).

De beschrijvingen van rivier, oerwoud, wegen, pleinen, hutten en stedelijke huizen, van auto, hotel en bed, kortom van materie, zijn zeer uitgebreid. Zoals Camus altijd de materiële wereld beschrijft. Daarna en daarin pas komen de mensen. De ingenieur uit Frankrijk gaat helpen om dijken langs de rivier te bouwen waardoor de hutten van arme mensen niet meer zullen overstromen. In een grot staat een uit zee gevist beeld van Jesus bij een steen en een hamer. Mensen hakken er stukjes af maar de steen groeit steeds weer aan, een mirakel. De ontmoeting tussen de ingenieur en de kok is bijzonder. Ze kijken elkaar in de ogen en ontdekken dat ze allebei iets met een belofte proberen goed te maken (ze zijn boetelingen). Kern is de collectieve rituele dans op de avond vóór de processie en de mis. D'Arrast heeft de kerk/mis verlaten én kan niet dansen: hij weet niet meer waar hij thuis hoort. Dat is zijn ballingschap. De bewoners gaan in de hut om de door hem daar in het vuur gedeponeerde steen zitten, ze nodigen hem uit erbij te komen zitten. Hij is weer thuis in een nieuwe wereld.

⁴ Bij Aristoteles is het apriorische het eerdere in de causale zin van het woord (vier oorzaken). Doordringen in het apriori betekent dan doordringen tot het waarom van iets. Bij Kant is apriori een zintuiglijke of ken vorm.

Nu weer terug naar ‘verbeteren’. Dat betekent enerzijds bij de feiten komen en anderzijds mogelijke nieuwe feiten een kans geven door andere perspectieven. De feiten zijn altijd immers alleen maar de binnen een bepaald perspectief (zoals het biomedisch politieke) vastgestelde. Nieuw kan een feit zijn dat – gezien vanuit een ander perspectief – niet meer of onvoldoende gebruikt wordt of echt nieuw dankzij een ander perspectief. Tussen feiten en perspectieven dragen ideeën in werelden op intermediaire manier bij aan het inzicht in wat goede perspectieven en (producties en interpretaties van) data zijn. Ideeën zijn van belang voor meer of minder balans tussen materie en geest, tussen natuur en cultuur, tussen het vertrouwde en het vreemde. Denk ik.

In elk leven ontstaan vermoedens over het vreemde dat je hoe dan ook ervaart. Aan een levend mens zijn zit iets bekends en iets vreemds. Een kind dat zich daarover verwondert kan dan, na wat onderwijs, denken: ‘hoe (heeft) iets dat in een toevallige vorm van cellen georganiseerd wordt, leren denken over het feit dat de dingen gebeuren zoals ze gebeuren’?⁵ Die vraag kan met biologie, techniek of filosofie beantwoord worden.

Ben je niet briljant maar gek genoeg om filosofie te kiezen dan kun je leren die kinderlijk ‘ervaren’ vraag te vertalen naar het materie-geest onderscheid: (1) hoe komt uit materie leven voort, (2) hoe leidt leven tot lichamelijk en geestelijk ervaarbaar leven, (3) hoe kom je van ervaringen naar cognitie en tot slot: (4) hoe kom je van cognitie naar waarden? (Franck, 2017, 315). Naar gelang de filosofie stijlen die je aanleert vind je daarop antwoorden. Op elk gevonden antwoord oefenen de materiële en culturele condities van de tijd invloed uit.

Filosofie komt hierna aan bod. Met de combinatie literatuur en filosofie wordt, net als in *Dubbelleven*⁶, de psychologie opzettelijk omzeild. Omdat die wetenschap in alle poriën van het dagelijkse bestaan is doorgedrongen, zogezegd deel uitmaakt van het ‘object’. In alledaagse interactiepatronen en andere sociale fenomenen van economie tot sport is de psychologie aanwezig⁷. Psychologie voorziet op heel gevarieerde wijze in een behoefte. ‘Het is fijn als je met iemand kunt praten die geen mening heeft’. Zegt de topsporter net als de rechter, de verpleegkundige net als de politiemann. De auteurs over dit onderwerp zijn bekend, vooral Belgen. Maar wij hebben ze ook zelf (Dehue).

Wat blijven waardevolle inzichten in een nieuw leven, na dit? Die ook zorgen voor een meer ontwikkelde start dan het huidige leven. Waar ik overigens blij mee was en bleef. Net als met het meeste van dit leven zelf. Zoals met de keuze voor filosofie.

Een leeswaarschuwing tot slot van deze veel te lange Inleiding. Een verbindende systematiek tussen behandeling van bepaalde details en het blikveld ontbreekt. Dat kan als storend worden ervaren, net als het ontbreken van pragmatiek. De lezer kan zelf voor de verbinding tussen details en blikveld zorgen door vanuit eigen leven en professie na te denken over de eigen activiteiten en wijzen van stellingnemen.

⁵ Stefan Hertmans, *Terug naar Merelbeke*, (1994), 2013, 13

⁶ *Dubbelleven: angst en liefde in leven en [fictie]*, hoofdstuk 1 op www.watknietbegrijp.nl. De filosofische benadering – over *inkeping zijn in en uitsnede uit*, over zijn en schijn, over constellatie – loopt door in deze *Startnotitie*. Verbeelding en basisideeën horen samen met ervaring en redeneren tot de vier zuilen van Theo de Boer (overleden 16 december 2021). Daarmee zit ik aan de poëtische kant van het filosofiespectrum.

⁷ Net als veel andere wetenschap en techniek, en ook vaak in co-creatie met praktijken ontwikkeld.

1. Filosofische activiteiten in de ‘touwslagerij’

Stel je voor, je komt nog een keer terug. En je hebt weer belangstelling voor filosofie.

Filosofie is sinds millennia één van de praktische activiteiten in de ‘touwslagerij’. Wat volgt is geen beknopte geschiedenis van de filosofie, maar een passend gemaakt verhaal erover. Filosofie is, net als landbouw of ruimtevaart, een set woorden, begrippen, vaardigheden en instrumenten die ergens als sub-vorm van taal, religie, wetenschap, geschiedenis en kunst een eigen soort weten (*beseft*) voortbrengt. Filosofie plaatst iets tegen een achtergrond op de voorgrond (‘carving out reality’). Die achtergrond kan van alles zijn: van ruimte en dode materie tot en met al het levende en in het bijzonder cultuur en de alledaagse praktijk van mensen. Iets komt op de voorgrond bijvoorbeeld door middel van een beginsel (de mens streeft naar het goede), een idee (‘das Wahre ist das Ganze’) of categorie (substantie). Door de lange houdbaarheid van beginsels, ideeën en categorieën draagt filosofie bij aan ‘duurzame geestelijke, betekenisvolle lijnen’ in de geschiedenis en in daarin aanwezige ‘werelden’. Filosofie kan het over ziel (‘ons beste verzinsel’) en bewustzijn, over taal en vertoog hebben. Kan over de vooronderstellingen van kennis en wetenschap gaan, kan iets waars vinden aan de idee dat wij de vorm van een object leren kennen. Of onderzoeken of we iets cognitief en emotioneel samen kunnen ervaren dat ons onderling verbindt. Filosofie kan zich op elk gebied van leven en in vele typen werelden uitstekend met abstracte ideeën, met begrippen en beelden en zelfs met schijn en illusies bezighouden, zolang dat maar terugkeert naar concrete praktijken van levende mensen. Maar er kunnen ook redenen zijn voor filosofie om zich aan tijd, context, praktijk en normale conventies te onttrekken om laag na laag daarvan te kunnen afgraven. Zo iets te ontdekken wat nog niet eerder gevonden is, een nieuw idee of beginpunt zoeken. Daarin kan filosofie verticaal het diepst en horizontaal het breedst reiken vanuit niet-weten: door vragen te laten opkomen over hoe mensen met ‘de ernst en het spel’ in levens omgaan⁸.

Filosofie is een continue schaakpartij tussen rationalisme en empirisme op de dimensie geest en materie. Of op een ander fundamenteel onderscheid. Nu eens wint de een, dan de ander. Vanaf Plato en Aristoteles divergeren en convergeren de lijnen in de loop der eeuwen – onder gesternte van God, wetenschap, bewuste mens, taal. Taal is er altijd bij aanwezig: de oude Grieken bedachten de retorica en de kritische dialoog. Het tijdperk van verhalen eindigt, het gaat voortaan om pro en contra argumenten kunnen formuleren. Geschoold door de Sofisten leidt welsprekend, wellevend en weldenkend zijn tot grote kans op het bekleden van machtsposities. Degene met welhaast fysiek de krachtigste woorden wint debatten met logische argumenten. Dat waarheid en rechtvaardigheid daarbij in het gedrang kunnen komen bracht Plato tot een andere vorm van onderricht: in en door middel van een gesprek tot inzicht komen (Ijsseling, 1999, 120). In de moderne tijd brengt Kant de beide lijnen van rationalisme en empirisme met een nieuw ontwerp van filosofie beoefening en een nieuwe geest-materie opvatting bij elkaar.

En zo biedt elk nieuw filosofie ontwerp een nieuwe route. Een ‘game changer’ is de *linguistic turn* begin 20e eeuw, door allerlei taalonderzoekers. Zoals de Saussure, Jakobson, Bakhtin en

⁸ Shirine Moerkerken, Harrie Regtering, Op reis met niet-weten (in Kessels e.a., *Hoog spel*, 2022)

later Lévi Straus (Menand, 2021, 205 e.v.). In cultureel opzicht ontsluit taalonderzoek ook het mythische, zoals Cassirer in zijn *Philosophie der Symbolischen Formen* in 1922 deed (Eilenberger, 2018, 151 e.v.). Het eerste deel van die *Philosophie* is in zijn geheel een 'Übersichtliche Darstellung' van taal (net als Wittgenstein probeerde). Op unieke wijze gevoed door de eenmalige collectie van Aby Warburg met door hem verzamelde en ingenieus geordende (oriëntering – beeld – woord - handeling) manuscripten en boeken. Waar we nu nog steeds in het Warburg-Haus (Hamburg) en The Warburg Institute (Londen) toegang toe hebben. Daarmee is tevens het belang van institutionele inbeddingen van filosofie benaderingen nadrukkelijk bevestigd.

In de 20^e eeuw hebben analytische filosofie, fenomenologie, pragmatisme ieder hun eigen insteek op het vraagstuk van taal en tekst in relatie tot 'geest'. En op 'ziel' en de eerdere ankers van rede ('Vernunft') en innerlijke zekerheid. Wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen daarna maken het gebied van taal een steeds specialistischer en gedifferentieerder gebied van communicatie en informatie (en van daarvoor benodigde kunsttalen in techniek, zoals voor software ontwikkeling). Tijdens of na de strijd om het (neo) positivisme in de jaren '50 komen benaderingen zoals structuralisme, constructivisme, sociaal constructionisme, neo-pragmatisme, kritisch realisme, tot en met het actuele 'conceptual engineering' en 'agential realism'⁹ op het toneel. Al dan niet onder post modern, feministisch of anderszins de traditie en conventies uitdagend en deconstruerend voorteken.

Filosofische stijlen trekken in de loop der millennia allerlei vaarroutes door de fysische, logische, ethische en esthetische ruimten¹⁰. Dat kan van 'binnen uit' zo'n reeds afgebakende ruimte: de filosoof (Rovelli) bemoeit zich met de fysica. Dat kan vanuit een aan het overkoepelende bestaan ontleend beginsel (Camus' absurde) of een antropologisch startpunt (zoon logikon, mens zijn als reis-ontwerp, homo sapiens, res cogitans, homo loquens, 'Mängelwesen', animal symbolicum etc.). In de moderne tijd maar ook al daarvoor in de klassieke of middeleeuwse tijd, vormt logica en de logische ruimte een vertrekpunt voor filosofie: welke logische vorm hebben proposities, op welke wijze kan iets dat 'is' ('zijn') gekend worden en hoe kunnen uitspraken daarover 'waar' zijn? Wie logica zegt heeft niet alleen wiskunde maar ook metafysica in de buurt (wat zijn de principes van 'zijn'; bestaat 'getal'?). En zijn talige uitdrukking, begrip en werkelijkheid één?

Een kernpunt in de geschiedenis van de filosofie is de idee van het geest-materie onderscheid en de vraag of je dat wel dual moet opvatten. In het voetspoor van Wittgensteins grammaticale analyse maakt Hacker van Descartes' lichaam-geest dualisme de grote tegenstander in de filosofie beoefening. En vele anderen met hem. Met overflow naar andere kennisgebieden¹¹. Het tot tegenstander verheffen van het duale standpunt is een haast ritueel onderdeel van benaderingen in alle (sociale) wetenschappen. Waar halen al die mensen de tijd vandaan om Descartes zo diepgaand te bestuderen? vraag ik me af. Bernard Williams, opgeleid

⁹ Ontwikkeld door Karen Barad in *Meeting the Universe Halfway* (2007) maar die leer ik pas kennen als de *Startnotitie* al is afgesloten. 'Agential realism' gaat over de politieke, epistemologische, ontologische en ethische gevolgen van de verwevenheid van materie en taal (discursiviteit), van natuur en cultuur.

¹⁰ Dit is hetzelfde als boven achtergrond wordt genoemd. Degelijke filosofie inleidingen zijn op Youtube te vinden bij Dominik Finkelde SJ en Paul Hoyningen-Huene.

¹¹ Zie Smit (2020) voor een uitgebreid overzichtsartikel over de (verkeerde) Cartesiaanse opvatting van psūche en de (goede) neo-Aristotelische en grammaticale opvatting. Zie ook Smit & Hacker (2020).

als analytisch filosoof heeft Descartes bestudeerd en komt tot een heel andere waardering. Er komt vast weer een tijd dat (een nieuwe interpretatie van) Descartes op het schild gehesen wordt. Het bevestigt slechts dat filosofie de indruk oproept van een oneindige schaakpartij (zie Bas van der Kleij, *De levenskunst van het lichaam*, 2003, 180).

Ongeacht de dominantie van een filosofische stijl in een bepaald tijdperk veroorzaken vanzelfsprekende wijzen van denken zelf problemen. Dan zoeken we met andere benaderingen, begrippen en methoden andere selecties. Dat kan binnen het logisch-discursieve en daarbuiten: dan gaat de filosofische blik verder dan het logische en conceptuele, beweegt zich in het onzegbare en onkenbare (mimesis, 'Dichtung').

Filosofie komt daarbij zelf ook op het spel te staan: is dat nog wel filosofie? Mede dankzij debatten over aannames en opvattingen ontstaan in de filosofie (en wetenschappen) regelmatig epistemische breuken. Daardoor 'eindigen' er niet alleen tradities (voorbeeld de logica en biologie van Aristoteles, de leer van Thomas van Aquino) maar komen er ook nieuwe filosofie stijlen (de logica van Frege, Russell, Wittgenstein) in omloop. Met eigen waarheidscriteria, bijvoorbeeld: een uitspraak is waar als je die kunt verifiëren – logisch positivisme (cf. kenmerk van een theorie is dat je kunt formuleren in welk geval je die theorie verwerpt). Criteria die buiten die *épistèmè* niet vanzelfsprekend gelden.

Eerdere benaderingen verdwijnen en onze geestelijke en talige verhouding tot wat 'werkelijk' is ontwikkelt zich verder. De ontwikkelingen verlopen niet lineair, in een rechte lijn, eerder vol discontinuïteiten, misverstanden en ambivalenties. Filosofen zijn midden op zee met scheepsreparatie bezig (Neurath). Er zijn legio elkaar bevestigende, bestrijdende of zelfs compleet negerende opvattingen¹². Een benadering is te psychologistisch of reductionistisch, té historisch of té conceptueel, afbeeldend of grammaticaal gebrekkig, té veel 'zeigend' en te weinig 'sagend', onvoldoende dialectisch of té ontisch, té veel differentie en té weinig 'Nicht-Identität', té modern (eenheid van logos en waarheid) of té postmodern (pluralisme, bevrijding van traditie), té substantie of proces gericht. Of omgekeerd. Deze lijst is moeiteloos uit te breiden. Nieuwe benaderingen leiden tot herinterpretaties van de eerdere denkwijzen. Aristoteles, Thomas of Hegel komen steeds weer opnieuw terug.

De praktische activiteit van filosofisch spreken en denken (in *allerlei* toonaarden) en bestaan (in *allerlei* werelden) zijn in elkaar verstrengeld net als in werelden waarin ze als praktische activiteit wordt beoefend. Het begrip 'wereld'¹³ geeft handen en voeten aan de geleefde ervaring van de problemen en het geraamte, van het stellingnemen en actief zijn.

De volgende opvatting van filosofie-beoefening lijkt me voor mijn doel geschikt:

¹² Vintges (in *Krisis*, 2020) geeft een overzicht van debatten in de afgelopen 40 jaar in de Nederlandse filosofie. Zie voor de 20^e eeuwse Amerikaanse filosofie O'Shea (2008). Elk land heeft wel een specifieke filosofietraditie.

¹³ 'Wereld' is een postulaat van de redenering en tevens een saluut aan de Renaissance waarin 'wereld' de verzelfstandiging tegenover 'hemel' betekent (Roeck, 2018). Markus Gabriels bestseller (2014) *Warum es die Welt nicht gibt* stelt dat postulaat ter discussie. Denk bij 'werelden' aan 'mijnwerkerswereld', 'Philips wereld', 'gereformeerde wereld', klederdrachtwereld, sportwereld, museale tot en met kunstwereld, beau monde, black lives matter. Of de wereld van vluchtelingenkampen, vernietigingskampen, Covid-lockdown etc. Dus eigenlijk een multiversum van werelden waarin we niet één maar velen (multitude) zijn, met een identiteit.

Filosofie als praktische activiteit is het volgend vatten (besef) van wat (operationeel) 'normaal' wordt. Filosofie vormt het slotakkoord van wat er op alle andere mogelijke gebieden van de werkelijkheid, van zijn, in werelden al gebeurt, 'normaal' wordt. Filosofie drukt uit wat (door uitzonderlijk handelen) voor mens zijn van waarde is om te gebruiken, op te slaan (ook in techniek en artefact) en door te geven¹⁴. Juist door dat volgend vatten is filosofie altijd in het heden zowel onrustbarend voor de toekomst als over het verleden. En is daarom altijd commentaar op de tijd. Vooral vanuit de ervaring in de 'touwslagerij'.

2. Ideeën in werelden¹⁵ *De mens is het enige dier dat leeft met en van ideeën. Helaas blijken veel ervan waanideeën te zijn (Lemaire, Tegen de tijd, 2022, 247)*

Stel je voor, je komt nog een keer terug. En je bent op zoek naar goede ideeën in het leven.

Ideeën, zoals het onderscheid geest-materie, solidariteit, waarheid, eenheid en veelheid spelen een sleutelrol tussen feiten en perspectieven in het actieve leven en praktijken. Kijk naar een willekeurig debat in de Tweede Kamer¹⁶. De tijdslijn en de feiten, vastgesteld in onderzoeksjournalistiek, WOB verzoeken, boeken, worden door regering en oppositie vanuit een ander perspectief belicht. Allemaal zeggen ze van de onlangs aangenomen gemeenschappelijke idee uit te gaan over de verandering van de bestuurscultuur: die moet transparanter worden. Het is afgelopen met verdoezelen en vertragen, zoals gebruikelijk in de 'Rutte doctrine'. Maar je ziet iets anders gebeuren dan dat. De perspectieven bevriezen elkaar. Beweging nul. Er wordt niet over hetzelfde gepraat, dat wordt opzettelijk vermeden.

Dóór in werelden aanwezige ideeën krijgen in het gewone leven de geluiden, beelden en woorden, de trillingen sterk of zwak die je uit en in je tijd, omgeving of context opvangt, waarmee je resoneert, vorm en richting. Denk maar aan het idee van 'het goede, het ware en het schone'. Ideeën zijn er al in de socioculturele werelden waar je met je trillingen en al 'instapt' (zie Rosa, *Resonanz*, 2016). Zo doet ieder aan verwereldlijking: gaan lijken op de wereld. Dat voorkomt dat je immobiel en sprakeloos in een leegte staat waarin anderen, het andere, onbereikbaar is.

Een voorbeeld van een idee dat je geraakt kan hebben en nog kan raken, is 'geloof, hoop en liefde'. 'You'll never walk alone' is niet alleen het geloof van Liverpool supporters. Als het je een tijdje nét teveel tegen heeft gezeten, zorgt een beginnend geloof in iets nieuws voor licht aan het eind van de tunnel¹⁷. Wie ziek is kan hopen ooit weer beter te worden en door

¹⁴ Formulering dd. 30 juni 2021, na het lezen van Alain Badiou (2021), die helpt om dit zo te formuleren. 'Hetzelfde' lees ik bij Thomas van Aquino/Aristoteles op 10 september 2021; zie ook Hollak, 2010, 304 e.v.

¹⁵ Mede geïnspireerd door Louis Menand, *The Free World. Art and Thought in the Cold War* (2021). Zo'n boek, waarin staat welk belang het idee vrijheid in jouw tijd heeft, moet je aan het begin van je leven meekrijgen..

¹⁶ Over de mondkapjes fraude heeft Deloitte 5,5 miljoen berichten en documenten geanalyseerd. Publicatie van het rapport is al 5 keer uitgesteld en is er niet als het debat over de mondkapjes fraude plaats vindt. De nieuwe minister van VWS, de coalitie, kan nu zeggen dat ze eerst alle informatie willen hebben. Dat vergroot de kans dat de eerdere minister van VWS (de Jonge), niet alsnog weggestuurd moet worden voor zijn 'aandeel'.

¹⁷ Minder fortuinlijk ben je wanneer je je daarvan pas in een depressie bewust wordt. Maarten van Buuren schreef *Kikker gaat fietsen!* (2008) over zijn depressie en promoveerde (1985) op de metaforiek in de Rougon-

te gaan met zinvol leven. En waar liefde is, is het leven in alle schakeringen van geluk tot verdriet, van genot tot leed. Dat dit idee aanwezig is in veel werelden geeft het belang ervan aan voor allerlei totaal van elkaar verschillende groepen en gezindten. Het raakt mensen zelfs zonder te weten waar het 'geloof, hoop en liefde' idee vandaan komt (1 Kor. 13:13)¹⁸.

Ideeën passen je in werelden in talloze processen in de tijd van leven (klok) in sociale verkeersstromen, in eenvoudige en complexe gedrags-, taal- en handelwijzen, in cognitieve structuren in (leren). Ze geven richting aan de invulling van je dagen, aan wie je bent en wat je doet, aan waarover je spreekt of zwijgt. Zo krijgen 'zijn' en 'doen', voelen en denken vorm en inhoud: wat goed en kwaad, waarheid en leugen, schoonheid en lelijkheid waard zijn. Wat recht of onrecht is, sympathie verdient of antipathie. Welke waarde veelzijdigheid en pluriformiteit hebben of juist hoe een mens van eenzijdigheid en eenvoud het beste kan maken. Ideeën geven je ook mee wat natuurwet en contingentie, noodzaak en toeval, orde en chaos betekent. De kans is groot dat je (voor)ouders zelf dan al hoog zijn opgeleid (als opa de Sitter bevriend is met Einstein, dan..), ze zijn 'cultureel al van goede wil' (Bourdieu).

Ideeën bepalen mede het realiteitsbesef dat een wereld je biedt en besturen je oriëntering op je zelf, op anderen en op de dingen (artefacten of natuur) waarin ideeën zijn gematerialiseerd. Zoals het voedsel dat je lichaam nodig heeft bestaat uit via procedees, processen, machines en merken bewerkte materie zo krijg je door machines bewerkt geestelijk voedsel. Dat blijkt al uit het idee van geloof, hoop en liefde: blijven geloven in de betere kant van mensen; hopen dat de flessenpost die je vanaf je onbewoonde eiland in het water gooit aanspoelt; dat liefde ook bestaat wanneer slechts woordeloze knuffels uitgewisseld worden. Op materiële of immateriële wijze bepalen ideeën wat je collectief of individueel doet. Ze verbinden je met anderen en conformeren je aan de conventies in een groep, als massa-individu. Zoek je harmonie of tegenspraak, laat je je door liefde of afkeer leiden? Zit er een niet stil te krijgen 'geldprater' of een permanente 'tentoonstellingen bezoeker' in je? Iemand die de vervoering van massa bij een stadion concert wil voelen? Tot en met het opluchting brengende gevoel één lichaam te zijn¹⁹.

Of slaat massa om in 'aanrakingsangst' voor anderen. Zoek je daarom afzondering en autonomie? Omdat het gevaar van de 'één lichaam geworden' massa bekend is. Doe je collectief in sociale bewegingen mee aan een opstand of individueel? Ben je bevattelijk voor wat anderen beweren? Ben je uitzonderlijk of een uitzondering wanneer je uit passie voor 'iets' een eigen weg volgt in afwijking van wat 'men' van je verwacht? Maar komt enkel wie afwijkt in opstand? Het 'afwijken', strijd tegen heilige huisjes, is een bindend kenmerk van de moderne cultuur, zoals ook het principiële zelf onderzoek (Gay, *Het modernisme*, 2007, 19).

Macquart van Zola. In VPRO Boeken (8 november 2008) vertelt hij aan Wim Brands over het verlies van het idee van geloof, hoop en liefde (op 4'25"). Daardoor ligt zijn leven in scherven en verliest hij zijn identiteit. Wim Brands kwam later zelf in een depressie en koos (2016) voor de dood. Jeroen van Merwijk schreef 'Ik Geloof', door zijn vrienden recent nóg maar weer eens de wereld in geslingerd. <https://youtu.be/As7wNrswX0s>

¹⁸ Misschien staat dit basisidee ook in andere religieuze teksten zoals de Thora, de Koran, de Upanishads etc.

¹⁹ Adorno en Canetti over 'Masse und Macht', 1962, <https://youtu.be/l4nouC8cQsY>. Zij bespreken ook de onzichtbare massa's, zoals die van geesten, duivels of bacteriën (denk nu aan covid). Er zijn ook massa symbolen: het vuur, de oceaan, het woud, de schat. Waarom en welke functies hebben die voor massa's?

Door die conventionele norm van het afwijken krijgen we afstand tot de in elke wereld geïmpliceerde vanzelfsprekendheden en ‘waarheden’. Echter: hoe dichterbij, hoe moeilijker vaak iets echt te begrijpen is. We kijken allemaal op klokken en houden onze agenda’s bij. ‘De fractie van een seconde is steeds belangrijker voor ons geworden’ schrijft Steinbeck al in 1952 in *Ten Oosten van Eden*, (529). Sindsdien is de hoeveelheid in een seconde aanwezige ‘activiteit’ alleen maar exponentieel gegroeid. In moderne werelden veranderen de tijdsstructuren naar steeds kleinere deeltjes waarin veel tegelijk gebeurt en met steeds ingewikkelder media wordt van alles steeds meer en beter geregistreerd. Tijdversnelling is veranderversnelling van alles in een wereld. Hoeveel mensen hebben daardoor geen tijd, of vervelen zich nog steeds?

3. Innerlijke landschappen²⁰

Stel je voor, je komt nog een keer terug. Hoe kijk je aan tegen binnen- en buitenwereld?

Elke wereld bestaat uit door anderen in hun praktische handelen op basis van ideeën eerder gemaakte keuzes die gestabiliseerd zijn in een regel (‘zo doen wij dat voortaan’), in gedrags- en taalgebruiksvoorschriften. Zoals nu bijvoorbeeld op stikstof uitstoot²¹. Al dan niet politiek en juridisch gelegitimeerd en ingebed in institutioneel verankerde macro- en micro economische ideeën. Ook de oordeelscriteria over zijn en worden, over denken en doen, over spreken en zwijgen liggen in werelden ingebed. Er gelden spelregels. Op overtredingen staan sancties. Vergelijk ze met reeds neergelegde rails die naar bepaalde bestemmingen voeren. Een netwerk dat je eerst een tijdje volgt, voordat je de knooppunten ervan kent en de stations waar je kunt overstappen. Elke relatie die een belichaamd subject met anderen kan aangaan is al bemiddeld door eerdere objectiveringen, die deels ook materieel zijn.

Omdat geen enkele wereld, idee of eerdere keuze volmaakt is krijg je er ook de gebreken van mee, hoe evident ‘juist’, ‘waar’ en sociaal normaal ze ook zijn en schijnen. Daarom is er altijd (behoefte aan) afwijking en kritiek. Het perspectief op de feitelijke wereld kan net zo goed zijn: ‘in organisaties zijn mensen vervreemde radertjes in een bureaucratische machine’ als het tegenovergestelde: ‘organisaties zijn rationeel door bruikbare illegaliteit, want mensen doen nooit wat hun leidinggevendenden willen, ze hebben talloze manieren om te doen alsof’. Voltrekt rationaliteit zich door middel van het afwijkende (Luhmann)?

Noch de eerste keer bij het ‘instappen’, noch later in bewust via je ontwikkeling ‘eigen’ gemaakte werelden waarin je zelfstandig kritisch bent en meer ‘eigen’ keuzen maakt op basis van ideeën die aantrekkingskracht voor je hebben, overzie je wat een wereld allemaal bevat. Werelden vormen een onontwarbaar samenspel van actoren en factoren, van ideeënstelsels en materiële condities. Ze zijn ondoorzichtig²². Wij zijn ons bewust van onze

²⁰ Je mag dat ook een regiekamer of verkeerscentrale noemen. De gebruikte ‘apparatuur’ wordt beter en ook de regisseur verbetert voortdurend de kunst van het regisseren door ervaring en door scholing. Zie de bijlage met een aan de historische antropologie ontleende ‘beschrijving’ van ‘innerlijk landschap’.

²¹ Nu moeten ook MKB bedrijven klimaat neutraal opereren en daarvoor hun CO2 footprint meten. De onoverzichtelijke wirwar van beschikbare adviseurs en (door henzelf ontwikkelde) methoden helpt niet.

²² Het ‘alledaagse leven’ in Bert Haanstra’s *Alleman* (1963) is 60 jaar later volledig herkenbaar. Voor de 14 jarige van toen was dat allemaal niet ‘te zien’, je was deel van die wereld en maakte mee hoe die veranderde. Zie als collectieve autobiografie over die periode: L Menand, *The Free World. Art and Thought in the Cold War*, 2021.

dadens, maar onwetend van de oorzaken die ons (handelen) determineren. Tussen en om de actoren en factoren in dat ondoorzichtige web heen ligt ‘tekst’ (‘We are the World’).

Er is een moment waarop elk kind verstaat dat de wereld leesbaar is. Tekst op straat, in reclame, op verpakkingen, in boeken, bladen, muziek, suggereert dat er iets van te begrijpen is. Goed beschouwd is alle tekst de neerslag en de opslag van eerdere activiteit en

As steals the morn upon the night,
And melts the shades away: So
Truth does Fancy's charm dissolve,
And rising Reason puts to flight The
fumes that did the mind involve,
Restoring intellectual day.

(Handel, L'Allegro, il Penseroso ed il
Moderato, HWV 55 – gebaseerd op
Milton en Shakespeare)

taalgebruik, van institutioneel versterkte denk- en taalpatronen en van ideeën (zie kader: wat valt op aan het idee daarin uit 1740 ?). Juist door die om de actoren en factoren heen liggende tekst en het taalgebruik in werelden betekent ‘instappen’ en werelden ‘eigen’ maken: door experimenteren te weten komen hoe woorden en onderscheidingen ‘werken’ als je ze overneemt en gebruikt²³.

Dat begint al met ‘ik’ en ‘wij’. Elke wereld bepaalt hoe iemand ‘ik’ zegt, een naam krijgt en zich onderscheidt

van ‘ander’ en ‘zij’ van ‘wij’²⁴. Iedere wereld geeft, net als een boek, de ‘monumentale zinnen’ en de clichés mee over ‘ik’ en ‘ander’, over ‘wij’ en ‘zij’. De geschiedenis en de liedjes, (‘Zo moeten mensen zijn’, Jeroen van Merwijk), de iconische beelden (Reinier Paping) en wat niet al meer. Maar ook de ingebouwde weegschalen en normen, de afschrikwekkende en verleidelijke betekenissen. De gebruiksmogelijkheden van woorden. Ze kleuren ervaringen, ze scheiden feit en fictie, realiteit en mythe. Van sommige werelden worden alle woorden je eigen en aan andere begin je niet. Aan andere werelden misschien evenmin. Werelden bieden je een schering voor jouw inslag. De een verwerkt op de automatische piloot woorden en treedt daarmee speels voor het voetlicht: de wereld is een podium. De ander ervaart in alle woorden ambiguïteit, twijfelt en is een figuur op de rand van licht en donker. Ga je door totdat een wereld aan je voeten ligt of blijf je in de coulissen staan? Misschien wil je iemand zijn met de macht, de capaciteiten en de positie om het spel en de spelregels (feiten, perspectieven, basisideeën) in een wereld te veranderen.

De redenering tot hier gaat er vanuit dat ieder met ideeën in aanraking komt op grond van het in werelden stappen. Die ideeën zoals geloof, hoop en liefde, rationaliteit, ‘samen’, werken pas als je er innerlijke ervaringen mee hebt, als je erdoor geraakt bent, als je er met je ‘innerlijke stem’ over met jezelf in gesprek bent. Werelden bieden je ‘memen’, scripts, spelregels en maatstaven, ideale voorbeelden en spreekwoorden, formats van sociale media. Die maak je je zelf in sociaal constructieve momenten eigen, en dat werkt in je voordeel. Ze zijn een door elke wereld gemaakte selectie van stabiliserende mechanismen en ze zijn selectief. Je houdt voortaan alleen nog maar met een deel van alle mogelijkheden

Iets soortgelijks geldt nu voor de game-wereld en voor Netflix series als Squid Game. Zie Angus Mol (VK 23 10 2021) over *Sid Meier's Civilization*, een 4X game (uit 1991): eXplore, eXpand, eXploit, eXterminate.

²³ Belangrijk aan ‘tekst’ is wel dat de lezer ervan door ‘de ogen’ van een ander naar de wereld kijkt. Over de rol van taal in filosofie is parallel aan de *Startnotitie* een stuk met de titel *Zola: of over taal* geschreven.

²⁴ De naam die je krijgt of zelf voor je kinderen mag verzinnen, is in elk tijdperk al met betekenis geladen. Wat de Cananefaten voor namen gaven is nauwelijks bekend. In de Nazitijd kregen Duitse kinderen vooral namen uit de Germaanse mythologie. Zie Nicoline van Harskamp, *Mijn naam is taal* <https://vimeo.com/362513350>

rekening die je gebruikt in de praktijken waar je je in bevindt. Gaandeweg bouw je daarmee een innerlijk landschap op met een eigen idioom passend bij je 'innerlijke ervaringen'²⁵.

Je 'identiteit' als iemand die 'ik' kan zeggen is vanaf het begin een "binnen dat een buiten is", een experimentele vorm omdat er al zoveel gevormd (en vervormd) is²⁶. Een 'sociale' identiteit die onder meer bepaalt hoe 'expressief' of 'uitzonderlijk' je kunt zijn. Elke communicatieve handeling in relaties met anderen is door een derde, 'materieel' of 'objectief' medium bemiddeld. De vormen waarvan gebruik wordt gemaakt zijn dat, net als de infrastructuren (taal, gereedschappen, machines, media). Zo komt erkenning tot stand, wist Hegel al. Erkenning motiveert mensen om zichzelf uit te drukken, gebruik makend van de formele en technische regels en infrastructuren. Uit het romanvoorbeeld blijkt niet alleen wat een innerlijk landschap is, maar dat ook muziek en alles wat daarbij hoort 'bemiddelt'.

Elk romanpersonage is een klinkende weergave van een scherp uitgetekend innerlijk landschap. In de roman *Sloop* van Anna Enquist (2021) vindt hoofdpersoon Alice Augustus, componiste, troost bij de biografie én muziek van Haydn. Alices innerlijk landschap geeft haar in deze compositie (de roman) over iemand die muziek componeert, houvast bij Haydn én bij haar eigen talent in haar eigen wereld. Alleen op de momenten van fricties (of positieve innerlijke ervaringen zoals met de jonge hengelaar) met andere levens voelt ze de scheiding van en mét het echte leven en met wat natuur 'veroorzaakt'. Letterlijk slaagt ze er niet zelf in om 'leven' te 'componeren'. Is de 'dubbele' zwangerschap een doorbraak of een regressie?

Het innerlijk landschap 'regelt' de balans tussen onzichtbaar in de groep te schuilen of om juist zichtbaar te zijn en je zelf stijl te geven. Om wel of niet 'zo maar' mee te gaan in de mentaliteit (cognitieve structuur) en gewoonten van werelden. Of die ook zelfkritisch te beoordelen als passend bij wie jij wilt en met je eigenschappen kunt zijn. Je kunt je aangesproken voelen door integriteit ('being true to oneself'), net als Wittgenstein toen hij in 1912 Manchester en de ingenieursopleiding verliet om in Cambridge logica bij Russell te gaan studeren (Monk, 1990, 44). In zijn innerlijke landschap woedde voortdurend heftige strijd met wat anderen voor waar hielden en dat volgens hem niet was, om het falen om de anderen te bereiken (niemand begreep hem) en de oorzaken daarvan bij zichzelf te zoeken en 'goed zijn' als absoluut ideaal na te streven. Moreel hoogstaand is niet altijd heilzaam.

De 'memen', scripts, spelregels etc. zet je op (innerlijke) informatieborden die je gebruikt in de afstemming met werelden en met anderen daarin. Daarop staan ook de impliciete en expliciete verplichtingen die je met een bepaald taalgebruik aangaat, niet te vergeten de taboes, maar ook de voorbeelden zoals op wie je wilt lijken in discipline en veerkracht, net als de te verwachten kansen in onderwijs en op de arbeidsmarkt.

Een vluchteling uit Armenië die in Duitsland biologie wil studeren zal andere mogelijkheden en belemmeringen tegenkomen dan iemand die in eigen land naar dezelfde universiteit, misschien zelfs naar dezelfde studierichting, kan als de ouders of andere familieleden.

²⁵ Als in 'memen', spelregels etc. natuur onderdrukkende omgangsvormen zitten, dan kan eenzelfde onderdrukkende werking in het innerlijke landschap (het dit individu zijn, met die belangen, wensen etc.) terecht komen. Worstelingen ermee kunnen je ook op de rand van depressie brengen. Zie Maarten van Buuren, *Kikker gaat fietsen!* (2008, 73 e.v.) en zijn gelijknamige boek (*De innerlijke ervaring*, 2007)

²⁶ De redenering komt op dit punt dicht bij de 'practice theory' – de vertaling naar praktijksituaties. Zie daarvoor wikinietbegrijp.nl hoofdstuk 2.2 en bijvoorbeeld Hilmar Schäfer red. (2016), *Praxistheorie*

Wanneer die twee elkaar ontmoeten en de ander willen leren kennen, zullen de verhalen die ze er tegen de achtergrond van hun leven over kunnen vertellen ook verschillen²⁷.

Dit voorbeeld maakt duidelijk dat je het van de relaties met anderen moet hebben en van wat zij al op hun informatieborden hebben staan. Die relaties zijn van zichzelf gevoelig, cognitief, moreel, maar ook politiek en economisch gekleurd (of helemaal wit of inktzwart). Qua informatieborden lijken een heleboel innerlijke landschappen al veel op elkaar: door familie en burens, dorp en stad, politieke en sociale structuur, economie en cultuur. Ze beelden in de tijd een bepaalde levensstandaard en een bepaald niveau van techniek af: in de industriële fase is die van een andere orde dan in de klassieke digitale fase en in de verwachte quantumcomputer fase. Het doet ertoe of je in 1896, in 1996 of in 2096 wordt geboren. In Frankrijk of Duitsland wordt een jongen 18 jaar in 1914 de loopgraven ingestuurd. Honderd jaar later weet een jong volwassene op diezelfde leeftijd uit ervaring wat een coach is, wat familieopstellingen je leren en welk pilletje je wel of niet slikt op een feestje. Het maakt wat uit of je medium een krant, fototoestel of filmcamera, een mechanische draaischijf met een hoorn, een algoritmen gestuurde smart phone of game, een intelligente auto (robot) of een ... is. Of je in werelden met een dominante binaire code in de logische en de andere ruimten leeft of in werelden waarin de en/en code in mondiale mens- en machinesystemen zit ingebakken. Of je refereert aan Zola die in de 19^e eeuw fungeerde als een de realiteit van alledag vormgevend op schrift gezet model. Of aan de actualiteit van deep neural networks (KI modellen) als het OpenAI GPT-3 model²⁸. Of in de beeldende kunst de conventie of het experiment overheerst, de inhoud of de vorm, het figuratieve of abstracte, Klimt, Klee, Braque, Picasso, Warhol of Banksy in het centrum van de aandacht staan. En zo kun je op vele lagen van werelden verder verschillen benoemen.

In de herfst van 2021 kan een kind niet meer zonder witte sneakers, een smart phone en een e-bike naar school (observatie). Tegen de achtergrond van onderwijstechnologie en social media is de ruimte waarin dat kind onderwijs krijgt, net als de leerstrategieën en leerprocessen, van een heel andere aard dan in 1996. Of waren in 1956 en zullen zijn in 2056. De aangeleerde structuur van het vermogen tot observeren en redeneren is daarin essentieel. Communicatie- en bewustzijnsprocessen (hiërarchisch, recursief, wederkerig) blijven daardoor dicht of gaan erdoor open. Het tijdstip geeft ook aan welke 'lange' betekenis-lijnen nieuwe generaties overgedragen krijgen respectievelijk voortzetten en weer overdragen. Zoals geïmpliceerd in de metafoor van het leven als touwslagerij.

We zijn niet enkel het product van relaties. Werelden geven mogelijkheden om productieve vermogens in te zetten, bijvoorbeeld om (te leren) een boek te schrijven, een film, kostuum of theatervoorstelling te maken, dieren, bomen of mensen te verzorgen, bruggen en (digitale) netwerken te bouwen, fietsen, vliegtuigen, webplatforms of drones te besturen. Bij het 'ik' zeggen en de eigen verantwoordelijkheid hoort o.a. dat we ons voortdurend uiteen moeten zetten met wat werelden ons willen doen geloven over wie wij zijn.

²⁷ We ontmoeten elkaars narratieve identiteit. Dat we niet in elkaars hoofd kunnen kijken tijdens interacties is dus helemaal geen belemmering. Daarom vervalt dat argument in een kritiek op 'mentalisme' (zie noot 24).

²⁸ Daarin worden 175 miljard parameters geschat op basis van een dataset van 300 miljard woorden. Het model kan zelf coherente tekst genereren over een onderwerp naar keuze (van Dijk, 2021).

‘Identity is a two-faced property: you shine one onto the world, and the world shines one onto you’²⁹.

Vershil ontstaat door *degene die* in het licht van een wereld staat, die imiteert, ‘in de spiegel kijkt’, gesocialiseerd wordt. Of *verschillen*, afhankelijk van het aantal aliases en alter ego’s waarmee en het aantal niveaus en informatieborden van het innerlijk landschap waarop iemand zich in werelden ‘spiegelt’³⁰. Verwachtingen en oordelen worden erdoor geïnstalleerd. In de buitenwereld is steeds iets bekend en onbekend, eigen en vreemd, van betekenis of zinloos, normaal of afwijkend. Daarom kan *fake news* invloed hebben op politieke en andere keuzes die mensen maken. Maar ook iets in de bestaande politieke praktijken, in de sociale voorwaarden, in armoede of rijkdom, brengt iemand ertoe om te ‘geloven’, al is iets misschien niet waar. Tot aan het punt dat je denkt je eigen realiteit te kunnen creëren. Valse illusies, hersenschimmen en demonen, wie heeft ze niet?

Zich op grond van hun verschillen emanciperende groepen en individuen slagen pas als er erkenning is. Dan stelen ze als het ware de overkoepelende idee van de cultuur die hen tot dan toe heeft onderdrukt³¹. In de alzijdige en voor niemand te ontlopen strijd om erkenning in persoonlijke en sociale relaties laten zich emoties als trots of nederigheid, afgunst of empathie, liefde of angst sterk voelen. Of allemaal tegelijk³². Het blootleggen van ideeën vraagt o.a. om een zekere destructie van het ‘ik’, om genadeloos (imitatie *met verschil*) ontwerpfouten in de ‘identiteit’ op te sporen. Die kunnen dan wel weer op enig mededogen rekenen omdat ze niet alleen jou, maar de specifieke context en de hele cultuur daaromheen zijn aan te rekenen. Ze zitten in ieders innerlijke landschap en staan op vele informatieborden en daarom vallen ontwerpfouten eerst nauwelijks op.

4. Actief leven nu: het technologisch beschikbare innerlijk landschap

Stel je voor, je komt nog een keer terug. Wat zijn dan kenmerken van actieve mens zijn?

De al dan niet gematerialiseerde ideeën zijn net als de werelden en je innerlijke landschap paradoxaal genoeg wel een ‘eigen’ verantwoordelijkheid (geworden) in de moderne samenleving. Over het idee ‘individu’ zijn vele (filosofische) opvattingen en meningen in omloop. Die veranderen net als het concept ‘individu’ en alle mogelijke experimenten tussen Expressie en Vorm (Conrad, 1999, 217) mee met de objectieve of materiële condities. Die beïnvloeden de mate van goed en slecht handelen, waarheid spreken en liegen³³.

De vraagstukken waar dit stuk mee begint ontstaan door heel veel elkaar beïnvloedende kenmerken en factoren. Materiële en technologische condities net zo goed als ideeën, innerlijke landschappen en manieren van communiceren. Een analyse van oorzaken is onontbeerlijk om daarna interventies met de gewenste effecten te kunnen bedenken. Je mag verwachten dat er nu wordt aangetoond hoe bepaalde ideeën tussen feiten en

²⁹ Louis Menand, *The Free World. Art and Thought in the Cold War*, 2021, 384.

³⁰ Meat Loaf, overleden in januari 2022, meende dat hij zelfs in elk liedje ‘iemand anders’ voorstelde.

³¹ Volgens Menand (2021) in de 2e helft van de 20e eeuw de vrijheid ‘eigen’ te mogen zijn.

³² Zie in de anti segregatie en anti koloniale strijd Fanons ‘négritude’ (in Menand, idem, 405)

³³ Onderdrukte of vergeten feiten komen door Nieuwe Verhalen onder een nieuw belichting en worden hele andere en vaak veel pijnlijke ‘feiten’ (*The Boston Review* staat bol van Nieuwe Verhalen).

perspectieven bij zo'n vraagstuk voor beweging zorgen³⁴. Zoals bijvoorbeeld het idee van harmonie en tegenspraak of van natuur en cultuur. Maar dat gaat te ver voor dit stuk. Een beschrijving van de actuele situatie kan een begin zijn van het samen gaan werken aan problemen, oorzaken en oplossingen. Maar hoe waarschijnlijk is dat samen nog?

De groeiende kloof tussen rijk en arm laat velen geen andere keus dan geloof te verliezen in iets gemeenschappelijks. Mensen die Afghanistan (of...) niet kunnen verlaten ondanks de beloften zullen daar ook aan twijfelen. Verwarrend genoeg staan in het land van aankomst groepen mensen zowel ontvangend als protesterend klaar.

Samen met klimaat en green deal, Covid, boven- en onderwereld vormen ze een hele reeks 'groene zwaan'³⁵ problemen, met *hors catégorie* kenmerken: existentieel risicovol en onomkeerbaar. Ze zijn er gewoon, zijn levensbedreigend en raken de waarden die mensen hebben. Juist voor dat soort problemen

is samenwerking cruciaal, er kunnen geen individuele oplossingen voor 'geregeld' worden. Dichotoom en transparant is dat allemaal niet. In dat geval noemen we situaties complex en is er van alles mogelijk. Ook qua uiteenlopen van geloof en overtuigingen³⁶. De literaire verbeelding van romanschrijvers is nodig om de realiteit ook maar enigszins te benaderen.

In *Onder burenen* schildert Juli Zeh sociaal realistisch als Zola in zijn tijd alle innerlijke landschappen die er nu in Duitsland, in daarin aanwezige werelden, voorkomen. Genadeloos spoort hoofdpersoon Dora ontwerpfouten in de 'identiteit' op van zichzelf en de anderen (imitatie met verschil). Er blijft zagezegd geen informatiebord overeind bij haar gewroet in de onderbuik van de Duitse staat, haar geschiedenis en haar ingezetenen. De wereld van huis uit (de onaantastbare medische stand), haar eigen wereld van de creatieve reclame, de wereld die ze deelt met haar partner die als journalist zelf de scheidslijn wil zijn tussen goed en fout, de wereld van het platteland waar niks meer is overgebleven van wat mensen nodig hebben, elk gebrek ervan komt aan het licht. 'Het lijkt erop, denkt Dora, dat Duitsland de AfD bij het universum besteld heeft en gekregen' (2021, 184). Bij iedereen overheerst een angst die als de enig juiste wordt gezien: vreemdelingen, klimaatcatastrofe, pandemie of zorgdictatuur. 'Dora is bang dat de democratie kapot gaat aan de strijd tussen de verschillende angsten. En net als alle anderen denkt ze dat alle anderen gek zijn geworden' (251). Gaandeweg geeft ze

³⁴ Sinds een jaar of tien is er groeiende aandacht voor het materiële aspect ('material turn') in de sociale wetenschappen en in uiteenlopende wijsgerige stromingen als kritisch realisme, postfenomenologie etc.

³⁵ bron: Sylvie Goulard, Banque de France, in NextGen Central Banking Heinrich Böll Stiftung 5/02/2021.

³⁶ Elke overtuiging, elk geloof is te evalueren: is ze waar, is ze betrouwbaar, is ze accuraat uitgedrukt en niet op de laatste plaats: is ze te rechtvaardigen met je innerlijke stem of extern, door een experiment of onderzoek.

zich over aan het leven zoals dat gaat op het verwaarloosde platteland en schort één voor één haar normatieve oordelen op. 'Hoeveel varianten van de waarheid kunnen er naast elkaar bestaan zonder dat het concept het begeeft'? (263) vraagt ze zichzelf af. Een kind vraagt of ze in iets na de dood gelooft. Ze antwoordt 'Ik geloof dat er in de natuur niets verloren gaat. We blijven allemaal hier. We veranderen alleen van vorm' (305). Wanneer ze zichzelf hoort schreeuwen dat ze 100x beter is dan de ander (314) beseft ze dat die zin de moeder is van alle problemen. Dat langwerkende gif heeft iedereen geslikt en verteert de mensheid van binnenuit. Zo ontdekt Dora een werkelijkheids- en waarheidscriterium (een reddend idee): kunnen omgaan met de ongelijke en in kracht en reikwijdte ongelijkmatige verstrengeling van mens (toeval) en natuur (noodzaak). Zoals bij Camus.

De invloed van veranderende materiële condities op 'werelden', op de aard en omvang van complexe vraagstukken daarin, is groot. In de burgerlijke samenleving (persvrijheid, massamedia) wordt het 'geestelijk eigendom' van de auteur erkend. Zola kon als journalist en romanschrijver in de 19^e eeuw een 'influencer' zijn en bovendien goed leven van de verdiensten. Wat vindt de hacker, influencer of gewone gebruiker nu van belang: de online toegang (Rifkin, *The Age of Access*; Baricco, *The Game*). Tot media met designmogelijkheden in geavanceerde softwareprogramma's ('embedded infrastructuring'). Daarmee kun je aan de voorkant werelden tevoorschijn toveren waarvan je 'zelf' het centrum bent en waarvan je de onzichtbare achterkant niet hoeft te kennen. De media mogelijkheden nemen alleen maar toe met voortgaande AI ontwikkeling (*Zeitschrift für Medienwissenschaft*, 21/2019).

Het fluïde 'individu' toont zichzelf in de eigen communities ('wereld') en op fora wereldwijd op schermen met 'content', werkt en speelt online met anderen samen (piano duetten). De digitale cameranetwerken in huis en gebouwen, op straat, in de lucht, vanuit de ruimte maken de hoeveelheid beeld over gebeurtenissen overstelpend. De streaming kanalen met reality programma's en series nog niet eens meegeteld. Of de muziek streams. Met en zonder rijk beeldmateriaal dat technisch zo perfect is gemonteerd als zelfs Wagner zich bij zijn 'Gesamtkunstwerk' nauwelijks kon voorstellen. En die man had verbeelding én techniek. Micro, macro en media zijn met elkaar geïntegreerd op een nooit eerder vertoond niveau³⁷. De data economie floreert, de openbaarheid als ruimte voor opinievorming is net als de politiek opgedeeld in percelen die deel uitmaken van business modellen van anonieme operators. Worden bestaande sociale kloven beter overbrugbaar, worden de genoemde problemen beter oplosbaar door de nieuwe, voor iedereen overal aanwezige en beschikbare materiële condities? Is de berg twistappels inmiddels zo ingebed in de zelf referentiële operaties van systemen, dat zelfs de semantische interventies en quasi dialogen (illusie van beheersing) of wijziging van regels tijdens het spel, systeemeigen operaties zijn met feed back en feed forward? Dát praktijken, instituties en systemen, en daarmee het geraamte, bezwijken en invalide worden is dan een transitieverschijnsel³⁸.

³⁷ Die maakt een nieuwe 'object' afbakening en hele andere vormen van theorie, concepten, methoden van onderzoek etc. nodig. Zie *Digital Sociology. The reinvention of social research* van Marres (2017). Zie voor de filosofie o.a. het werk van PP Verbeek (ppverbeek.org) over mediation theory en het PhilosophyLab in Twente.

³⁸ Sociale systeemtheorie (Luhmann) kan de rol analyseren van 1^e, 2^e en 3^e orde waarnemers bij de zelfreferentiële operaties in (deel)systemen (zie Stegmaier, 2015; Regtering 2019). De *Startnotitie* had vanuit een Luhmann perspectief geschreven kunnen worden, maar de eigen weg in het 'Sinnsystem' kreeg voorkeur.

Niet alleen de aard van de communicatie verandert, ook de aard van communicatie met ons zelf, met de ander en met het 'andere' in onze eigen werelden en in werelden van anderen. Informatietechnologisch hebben alle actuele werelden 'dezelfde' materiële condities onder regie van 'dezelfde' platforms. Centrale punten met een duidelijk opinie 'regelend' karakter ontbreken, de media die dat tot voor kort waren, leveren geloofwaardigheid in. Twijfels over berichtgeving van officiële kanalen krijgen dagelijks voeding en het bizarre verloop van gebeurtenissen kan zonder tegenkanalen waarin mensen hun verhaal kunnen doen, geheel onderbelicht blijven³⁹. Vertrouw je wel of niet op fact checker media, of hebben die ook agenda's? Is psychische en sociale onzekerheid in online werelden kleiner of groter dan in analoge werelden? Wat brengt Stromae met *L'Enfer* naar de oppervlakte over geestelijk welzijn? Algoritmische feedback en 'likes' op online activiteiten zijn een nieuwe vorm van reflectie en geestelijke ontwikkeling. Waar haal je in de hectiek de rust vandaan? En de troost dat je er niet alleen voor staat (Ignatieff)? Welk geloofssysteem biedt houvast om individu te kunnen zijn. Kies je voor de systeempycholoog, voor God, voor geloof in Omega 3/vitamine D/mitochondriën, voor *De jongen, de mol, de vos en het paard* als lijfboek, voor de *Bhagavad Gita* of voor *The Game*? Geestelijk eigendom en online toegang dienen allebei een verschillend ontwikkelingsdoel in qua materiële condities verschillende maatschappijen.

Het fenomeen dat de mobiel de uitwisseling met de wereld regelt is alom tegenwoordig. De wereld is gelijk aan de mogelijkheden van smartphones, de hand maakt de 'swipe' beweging vanzelf, het oog zoekt het scherm en de neuronen en zenuwbanen doen de rest. De massa filmt de massa die de massa filmt. Zelfs in shock blijven mensen met hun mobiel het voorval registreren. De antropologische aanpassing naar lichaam en geest is in volle gang in heel veel minuscule kleine stapjes in verschillende generaties, tegelijk. En is massaal. Even massaal verandert de interactie, van Noordpool tot Zuidpool en van Oost naar West.

Zit je op vakantie ergens in het zuiden met acht mensen aan het aperitief, dan zijn zeven daarvan onophoudelijk met een deel van hun aandacht bij de mobiel. Er is altijd een reden waarom dat moet en waarom dat juist dan – tijdens de aperitief gesprekken – moet. Ieder wil de ander laten delen in 'eigen' mobiele werelden, met wat daarin gebeurt, op een van de

³⁹ De NOS berichtte aan het begin van de omikron-crisis eind november 2021 over een Portugees-Spaans stel dat – volgens de officials van GGD, burgemeester en politie – na aankomst op het vliegveld aan de verplichte quarantaine wilde ontsnappen. Dat klonk geloofwaardig. Maar dat was het niet. Vijf dagen later komt het stel zelf via 'tegenkanalen' met hun eigen verhaal naar buiten, nauwgezet verteld vanaf het moment van aankomst op Schiphol. Een opeenstapeling van 'informatie-verliezende' activiteiten van en schakels tussen mensen en organisaties in deze onzekere situatie ('hoe gevaarlijk is Omikron? gooi de grenzen dicht') maakt het probleem steeds groter. Het stel krijgt geen informatie, aan wie ze de vraag ook stellen, noch krijgen ze te horen welke regels er gelden. De zij van het stel blijkt zelf microbiologisch laborant, ze weet hoe belangrijk goede regels en (test)procedures bij corona zijn. Dus ze weet ook dat een positieve PCR test vals kan zijn (wat een GGD persoon ontkent) en gezien haar kennis en ervaring én haar eigen ziekte- en testgeschiedenis vindt ze het verstandig om in haar geval nóg een PCR test te vragen. Zodat ze bij een 2e positieve uitslag zeker is van de eerdere positieve test en ook in isolatie kan van haar partner. Puur compliant gedrag, maar haar verzoek om die test wordt alsmear genegeerd. Net als de negatieve uitslag van twee eigen zelfhulptests tijdens de eerste drie dagen. Waarna alles erger wordt, tot aan arrestatie, dreigende rechtszaak, isolatie in een 'ver weg' ziekenhuis waar onnodige misverstanden, kolderieke protocollen en materiële ellende (de douche- en badkamer stroomt over, eten wordt niet gebracht) voortduren. Pracht casus in een media – opleiding. De Volkskrant pluist de hele situatie donderdag 25 november – donderdag 2 december uit 'U kunt hier voorlopig niet weg' (25-2-2022)

social media langskomt. 'Ik stuur het je even' is de handeling voltrekken. 'Verstuurd vanaf mijn iPhone' staat er onderaan.

In het massale karakter ervan is een toenemende, onmerkbare en geheel vrijwillige onderworpenheid – of je nu met acht of met achthonderd mensen bent – niet meer als vrijwillige 'slavernij' te ervaren. In de massa die de Hitler groet brengt op de foto wordt die ene man die dat niet doet ook pas vele jaren later een icoon van ten onrechte teloor gegane normaliteit. Op dat historische moment is hij de uitzondering op de regel. Niemand ziet het. Toen werden de foto's nog door te onderscheiden enkelingen gemaakt: fotografen. Nu is de bij elke gebeurtenis onherroepelijk genomen selfie met anderen, het steeds weer opnieuw uitgeworpen anker op de stroom van beelden en berichten.

Dat verschijnsel van de in je hand passende wereld waarmee je op elk kleinste moment in de tijd met 'iedereen' waar dan ook verbonden bent plaatst mensen als rationele dieren in een ander perspectief⁴⁰. Van oudsher worstelen we in de filosofie met het feit ondergedompeld te zijn in historische gebeurtenissen (tijd en bocht in de tijd, Camus) maar *doen alsof* we in staat zijn het geheel van buitenaf te observeren. Daaraan is niet alleen evenveel getwijfeld, maar er zijn evenzovele alternatieven voor bedacht om die aporie voorgoed te vermijden. Maar dat is overbodig geworden.

Het *doen alsof* het geheel van buitenaf observeerbaar is terwijl mensen in feite in het midden van dat *geheel ondergedompeld* zijn in de gebeurtenissen is geen aporie meer. Het *is materieel gerealiseerd en operationeel*: het geheel is identiek met het bereik van de smart phone in werelden waarvan je zelf het middelpunt bent. Het 'er midden in staan' en 'het geheel van buiten af observeren' zijn in het medium geïntegreerd dat vergroeid is met ons bewustzijn en ons lichaam, als eenheid van verbeelding, ideeën, ervaring en verstand, van mogelijkheid en werkelijkheid, van het individuele en het algemene. Begripsmatig staat dit ook wel bekend als de 'exteriorisering van de geest'. Met een iedereen bekende invloed op talige uitdrukkingen en woordgebruik ('synaptische chips'), op praktijken (cybercrime) en op emoties als liefde (Deuze, *Media Love*). Cyber Realiteit is op een eigen wijze identiek met de steen die niets te zeggen heeft. De mens hoeft het niet meer zo erg te vinden om een hol vat te zijn waar alles algoritmisch doorheen kan stromen. Zolang de channel capacity en de processnelheid van het gesloten systeem dat enorm veel variëteit toestaat, maar goed zijn.

Toevoeging 09052022: net gelezen, dus niet meer verwerkt in deze paragraaf, maar wel een aanrader over de culturele gedaante van Cyberworld, de protagonisten en de verhalen, met een keur aan recente bronnen: Hans Schnitzler, *Wij, nihilisten* (2021). Ik zoek nog uit waarin ik het met hem eens ben. Zie h 24 Sprakeloos 6 **Ophaalbrug omlaag** (over zelfsturing en dataïsme) voor de opbrengst

Zie ook H 24 Sprakeloos 11 '**Hier lig ik dan in het fietsenhok**' voor een voorbeeld van een dyslectisch jong mens die met de handen gaat denken en zo de woorden vindt.

⁴⁰ In zijn *Nietzsche* biografie (2000, 97) heeft Safranski een vergelijkbare passage over de mens in de tijd van de Walkman geschreven. Die Walkman maakt het leven in twee werelden tegelijk mogelijk: Apollinisch bezig zijn met hardlopen en tegelijk Dionysisch naar muziek luisteren. Je daarin verbonden weten met vele anderen die dat ook doen. 'Die Musik ermöglicht eine soziale Tiefenkohärenz in einer Schicht des Bewußtseins, die früher >mythisch< genannt wurde'.

Bij wijze van afsluiting 'The starting-point of critical elaboration is the consciousness of what one really is, and is 'knowing thyself' as a product of the historical process to date which has deposited in you an infinity of traces, without leaving an inventory' (Gramsci, *Prison Notebooks*, 1978, 324)

Vanuit de werelden waar ik ooit ben ingestapt schrijf ik (gehecht aan 'geestelijk eigenaar', 'auteur') dit stuk misschien wel in een 'modus van individu zijn' die door de sociale en technische ontwikkelingen van begin 21^e eeuw obsoleet wordt. Dan is dit een lijkrede op een geleefde modus van zijn. Hoewel: een ieder blijft altijd werelden die er al zijn instappen, zich daarbij horende ideeën eigen maken. Met steeds verder gaande intelligente mogelijkheden van de 'smart phone' en toekomstige ontwikkelingen daarvan. Moet daar sociaal in construeren, moet leren navigeren tussen de geregelde praktijken en mogelijkheden die er al zijn, de oude en de nieuwe. En leren hoe 'werelden' zich hiërarchisch tot elkaar verhouden maar toch alleen 'werken' dóór constructieve participatie (hoe zou je anders compliance kunnen verwachten). Kijk even naar de film *De luizenmoeder* en je ziet de conflicten.

De vele experimenten met 'horizontaliseren' van té verticaal werkende instituties en systemen (de silo's van ministeries, politie en ziekenhuis tot aan thuiszorg), in de afgelopen jaren waren kennelijk niet genoeg. Gezien de gegroeide invaliditeit van het geraamte in elk centraal subsysteem en de taaiheid van de problemen die aan het begin van dit stuk zijn genoemd. Of wellicht zijn ze, vóórdat iedereen voldoende kon leren van de nieuwe vormen van coördinatie en praktische probleemoplossing, te snel weer ingepakt in (technologische vormen van) verticalisering. Met eraan toegevoegde communicatieve illusie van beheersing, zodat het er toch op lijkt of alles 'stroomt'. Terwijl bij die problemen de grenswaarden méér overschreden worden dan toen aan de horizontale experimenten werd begonnen. In een volgende 'innovatieslag' om instituties en systemen 'werkend' te krijgen valt inmiddels iedereen en alles onder dezelfde risicoclassificatie modellen in het servicen van burgers en klanten. Aangeprezen met de semantiek van maatwerk (persoonlijke precisie) en 'oog voor verschillen', maar vaak met tegenovergestelde effecten en 'nevenschade' die misschien pas achteraf zichtbaar wordt.

Het is goed dat experimenten door gaan. Zoals in de GGZ waar noties als integratieve psychiatrie en gebiedsgerichte teams op het doorbreken van bestaande werkwijzen en systeemregels duiden. Wat zal de kunst van deze transformatie zijn? Bestuurlijk zijn bij onderling samenwerkende organisaties voorwaarden en nieuwe regels nodig. Alleen dan kan aan het hele probleem (schuldsanering, huisvesting, psychische problematiek etc.) van de klant gewerkt worden en wordt de belofte waar gemaakt. De onderliggende processen en activiteiten, de inzet van mensen, de nu daar aanwezige disfunctionele patronen en de té complexe processen zullen effectief moeten veranderen. Door professionals zelf. Zoals het in Bernhove (ziekenhuis) ook al wordt gedaan.

Maar er zijn schaduwkanten. Gedeelde en omarmde ideeën (neem: groen en duurzaam) worden maar al te vaak geëxploiteerd met een ermee in strijd zijnde (of juist 'strategisch goed' gekozen) business model. Dus een achter het algemeen belang schuilgaand individueel belang gebruikt de geboden mogelijkheden niet voor het doel zelf maar voor zichzelf. Oplossingen die goed verkopen in de markt, waarvan je de prijs kunt opdrijven door de

schaarste, die gesubsidieerd worden. Op een schaal waarvan we dan ooit weer met zijn allen achteroverslaan en zeggen: hoe kon het zo lang woekeren? Kortom: met hiërarchische schikking van werelden lijkt nu iets te gebeuren dat we als probleem nog niet eerder hebben meegemaakt. Bijvoorbeeld dat de zorg de politiek uit het centrum van de besluitvorming dringt. En waar blijft dan de politiek?

Je kunt wel of niet geloven dat er in werelden waar je instapt iets te sturen valt in het individu zijn in je relaties met anderen. In het regelen van de communicatie tussen zelf en ander, aan de wel of niet wenselijke mate van maatschappelijke ongelijkheid, in wat je gelooft etc. Déze waarschuwing blijft altijd toepasselijk: ieder heeft de onmogelijke opgave om zich niet dom te laten maken: noch door macht van anderen noch door eigen onmacht (Adorno, *Minima Moralia*, 34, *Hans-Guck-in-die-Luft*).

Met de opvatting van filosofie-beoefening als het volgend vatten van wat operationeel normaal wordt is ingegaan op ideeën, op innerlijke landschappen en op het actuele leven. Ideeën zijn verbonden met verbeelding én de ervaring en daar komt een redenering uit. Of beter gezegd een door de wijze van filosofie-beoefening voortgebracht commentaar op de tijd. Waar je van alles van kunt vinden, gezien vanuit jouw eigen commentaar op de tijd.

De eerste zin van deze *Startnotitie* had kunnen zijn: in de toekomst is realiteit zinlozer dan ooit, dat is vooruitgang. Natuurlijk vormt Camus' idee uit de *Mythe de Sisyphe* over de verhouding van betekenis en noodzaak de opmaat voor wat ik heb willen laten zien. Meelopend met het touw in de touwslagerij neemt het gewicht van de 'natuur' noodzaak van alles om je heen toe en het contragewicht van in dialoogvorm deelbare 'ficties' over nog te realiseren mogelijkheden af. Materialiteit verschuift meer en meer het sociale en wat daarin betekenis heeft naar marges. We hebben het hier wel over de lange termijn, een tendens van eeuwen terug tot eeuwen vooruit. Simmel sprak begin 20^e eeuw niet voor niets al over de 'schemeruren' tussen natuur en cultuur (zoals tussen dag en nacht). Te bewijzen is deze uitspraak niet, te weerleggen evenmin. Vanuit drie invalshoeken is toelichting mogelijk.

Op de eerste plaats speelt de invalshoek leeftijd In deze uitspraak zeker mee. Waarschijnlijk – zie de 'datafied selfs', de ellende in de jeugdzorg, de hele range aan produktie en gebruik van verdovingsmiddelen zoals lachgas vanaf jonge leeftijd – bevestigen na 2000 geboren mensen deze uitspraak over het zinlozer worden net zo als ouderen. De slimme 10 jarige snapt al dat opvoeding en school er zijn om jezelf te leren 'installeren'. Geschikte laboratoria voor macro en micro installatietechniek van verleden, heden en toekomst. Eén grote, niet meer aan tijd of plaats, aan geselecteerde werelden gebonden game. Voor- en tegenspoed, geluk en lijden zijn leidingstelsel (tube) en platform afhankelijk. Net als haat en liefde, goed en fout, rechtvaardigheid en onrechtvaardigheid, leven en dood. Binaire onderscheidingen die door onnoemelijk veel preciezere en intelligentere 'regelaars' vervangen zijn of nog worden. Dat het institutionele en grammaticale regelstelsel van menige oefenplaats (als school) achterhaald is en om nostalgische redenen en uit gewoonte (de deskundigheid, de instituties, de financiële kaders) nog wordt gerepareerd is een kwestie van tijd om uit te faseren. De oude generatie sterft, dus die houden vanzelf op met in stand houden.

Een tweede invalshoek op de naar zinloze toekomst doorslaande balans is deze: de (techno- en informatie-) logische zelfsturing van operaties en werktuigen in problemen specificerende én (zelf) oplossende systemen en netwerken (van peer groups tot maatschappij en internationaal coördinerende instellingen). De fictie van alternatieven en mogelijkheden, van meedenken en meepraten is daarin ingebouwd. Contragewichten en de balans zelf zijn systeeminterne operaties die feiten en wat normaal is voortbrengen aan de hand van digitaal varieerbare normen en perspectieven. Ze worden aangeleverd in performatieve taalpatronen en vormen die nodig zijn, gezien de voorspelbaarheid en zekerheid van wat het resultaat moet zijn. Het idee dat tussen feit en perspectief voor beweging zorgt is in de operationele regels van het systeem mee geprogrammeerd.

Een derde invalshoek is de opvatting over mens-zijn, over de menselijke ken- en taalactiviteit en over de aard van de kennis- en taalstructuren die werkzaam zijn in de productie van zinloosheid. Daarmee kán op paradoxe wijze tegelijk vastgesteld worden dat de zinloosheid oprukt én dat een mens beter af is met mythes en geloof die betekenis op maat leveren. De 19e eeuwse positivistische duiding van de emancipatie van geloof door wetenschap en techniek gaat een tegenovergestelde kant op. De magische praktijken en geloofsovertuigingen, heksen en hun bezems, bovenmenselijke tovenaars en illusionisten hebben een ver uitdijend universum en een wereldpubliek tot hun beschikking. De massa nabootsingsbehoefte is groter dan ooit, toegerust met een aan de infrastructuur om hen heen aanpasbare, nu nog 'hand held', neuro-programmeerbaarheid. De ken- en taalstructuren hebben een lange weg afgelegd. Van exterieur gedrag, via verinnerlijking van gevonden permanent en universeel voor de hele mensheid geldende principes naar intern in een concrete 'fysieke' wereld samenhangend geheel van 'werkende' abstracties. Horend bij het huidige evolutionaire ontwikkelingsniveau in zelf programmerende systemen.

Welke ken- en taalstructuur wordt daarmee verlaten, welke filosofie houding is functioneel? De mens als een transcendente, eindige open geest, tevens het beginsel van de eigen ken- en taalactiviteit en al levend in staat tot ontwikkeling van een existentieel besef van die openheid, verwerkelijkt mede daardoor (algoritmisches en surveyed, intelligent gemonitord) gesloten ken- en taalsystemen. Operationeel en functioneel wordt die 'eindige open geest' daarmee identiek. Wat er aan lelijkheid en ellende geproduceerd wordt is complexiteit gebonden schade (doorschietende fraudejacht, oordeelsloze no reply AI) die met (juridische) regelsystemen rechtvaardiger wordt verdeeld voor zover de rechthebbenden daarop aanspraken hebben. Technische specialisaties van filosofie zoals de logica zullen daarbij ergens in de machine behulpzaam blijven.

Wat betekent dit voor bevrijdingsbewegingen? Zoals nu hernieuwd aan de kettingen van de slavernij wordt gerammeld zal dan aan de digitale kluisters worden gerammeld. Wat mensen zelf voortbrengen – slavernij in lichamelijke of digitale vormen – is altijd bron van verzet, opstand, verandering. De afwijking is een geprogrammeerd cultuurkenmerk.

Het leven is een wedstrijd waarvan de winnaar bij voorbaat vast staat. In die wedstrijd is er nog een andere wedstrijd waar je aan meedoet: leven uitdrukken (expressie) door dat proberen te begrijpen. Voor die 'wedstrijd in de wedstrijd' leer je socioculturele kaders, symbolen, taal- en gedragspatronen aan en leer je die op experimentele wijze, in situaties

waarin je zit, te hanteren. Je leert van wat de ene keer goed en de andere keer fout gaat. Elk van die kaders, symbolen, patronen is door anderen vóór jou in hun pogingen om te begrijpen al ontwikkeld en gebruikt. Vertoont daar de butsen en schrammen van.

Er is een enorme variëteit van culturele betekenissystemen in de loop der eeuwen tot stand gebracht. Die variëteit zorgt voor een dynamiek van wat via *uitzonderlijk* handelen *normaal* wordt in achtereenvolgende stadia van mens zijn. Een onophoudelijk proces te midden van de vergankelijkheid waarin de grens tussen zin en zinloos, tussen noodzaak van natuur en toeval van mensen steeds opnieuw wordt bepaald. Totdat de mens zijn eigen stadium van natuurnoodzaak bereikt en de krukken van zin en betekenis, van toeval en mythe, weg kan gooien. Zolang dat stadium nog niet is bereikt ploeteren we verder tussen wat we willen geloven, kunnen kennen en wat nog tot het niet weten en niet kunnen behoort. Wie daaraan mee doet leert inzien dat deze wedstrijd een winnaar heeft en misschien helpt dat bij het aanvaarden van de wedstrijd met het leven zelf. Die moet je leren winnen verliezen.

Naschrift

Je denkt dat je klaar bent met de *Startnotitie voor het geval ik nog een keer terug kom*. Na de 2^e chemo (28 april 2022) beloon je jezelf met een stapel boeken. Daaronder voor € 5 het boekje *Intieme vreemden* van Paul Verhaeghe. Dat begin ik de volgende ochtend te lezen. Omdat zijn andere boeken ook al, gelezen en al, in mijn kast staan. Al lezend zie ik dat wat ik in te lange passages in de *Startnotitie* doe, hij soms in één alinea doet. Lees de alinea op pagina 37: 'Het idee dat de mens maakbaar is klopt' en leg dat naast mijn innerlijk landschap, innerlijke stem zoals verwoord in de *Startnotitie*.

We denken veel langs dezelfde lijnen en ik ben blij dat ik de eigen woorden op mijn manier uit dit labrynt van schijn en illusie, van zelfschepping en haar valkuilen, van geest en materie heb gehaald. Zodat ik nog meer plezier beleef aan de zijne. Al zal ik die nooit zoals hij uit de psychoanalytisch / filosofische hoek kunnen halen. Daarvoor ontbreken mij de therapie praktijk ervaringsverhalen. Juist die maken dit boekje ook zo extra en aanvullend spannend voor mij.

Ik ontwijk in de *Startnotitie* met de combinatie filosofie en literatuur dit buiten mijn bereik liggende terrein niet voor niks. Hoewel ik Freud lang genoeg samen met anderen goed bestudeerd heb en weet welke fascinaties daar liggen in het kunnen begrijpen van onze culturele ontwikkeling in de recente moderniteit (Marx, Freud, Darwin, Feynman). Puur genot van het kunnen meedenken met de echte grote en uitzonderlijke geesten die zich diepgaand en namens ons allen in de complexiteit van het Al verdiepen. En hun voorgangers en opvolgers. Waar je zo een reeks vrouwen naast en tegenover kunt zetten.

Ik communiceer naar anderen dat ik alleen nog maar met mensen praat die *Intieme vreemden* hebben gelezen en die daarover met mij hun leeservaring willen delen. De professionele journalist, de internist/oncoloog, de huisarts en de familie-opsteller, de bouwingenieur en architect, de bestuurder in de GGZ of het onderwijs, de adviseur. De boer en de bomenman, de winkelier en de operator. Ja zelfs de behandelaar van klantencontacten en de microbioloog, de stikstof activist die de ene na de andere rechtszaak wint.

Waarom? Om het beeld en de idee achter en in dit essay – dat vermijdt om een ideologie, een beweging te zijn of te worden, en dus niet gewelddadig kan worden ten opzichte van het bestaande dat zichzelf zal veranderen – aan nog meer kracht te helpen bij het dichten van de kloof tussen cultuur en natuur. Tot wat wij allen samen zijn: een ordening van eeuwig bewegende atomen.

Aanrader: luister en kijk voor en na het lezen naar Tedeschi Trucks: 'I Pity the Fool'

<https://youtu.be/Zy2uY6V4BHQ?list=RDDMM>

Bronnen

- Adorno, (1951; 1984), *Minima Moralia* (Suhrkamp)
- Adorno, Canetti (1962), over 'Masse und Macht', <https://youtu.be/l4nouC8cQsY>
- Badiou (2021), Alain Badiou door Alain Badiou (par-rèsia)
- Baricco (2019), *The Game* (De Bezige Bij)
- Van Buuren (2007), *De innerlijke ervaring* (Historische Uitgeverij Groningen)
- Van Buuren (2008), *Kikker gaat fietsen!* (Lemniscaat)
- Camus, (1942), *Mythe de Sisyphe* (Gallimard)
- Camus, (1957), *La pierre qui pousse*, in *L'exil et le royaume* (Gallimard)
- Conrad (1999), *De metamorfose van de wereld. De cultuurgeschiedenis van de 20^e eeuw* (Anthos|Manteau)
- Deuze (2021), *Media Love* (working paper, UvA-DARE)
- Van Dijk (2021), Inductiemachines in *Filosofie-Tijdschrift*, 31/4, 25-29
- Eilenberger (2018), *Zeit der Zauberer* (Klett-Cotta)
- Enquist (2021), *Sloop* (Arbeiderspers)
- Franck (2017), Cognition as a further explanatory gap in Thomas Nagel's understanding of naturalism in *Forum. Acta Philosophica*
- Hollak (2010), *Denken als bestaan* (Damon)
- Van 't Hek, van Oss (2019), Antifragiliteit als systeemeigenschap, in: Kessener, van Oss, Meer dan de som der delen (Vakmedianet), 257-271
- Kenny (1974), *Wittgenstein* (Aula)
- Van der Kleij (2003), *De levenskunst van het lichaam* (Damon)
- Marres (2017), *Digital Sociology. The Reinvention of Social Research* (Wiley)
- Menand (2021), *The Free World. Art and Thought in the Cold War* (Farrar)
- Mittelmeier (2021), *Adorno in Napels* (ten Have)
- Moerkerken, Regtering (te verschijnen), *Op reis met niet-weten* (ISVW)
- Monk (1990), *Ludwig Wittgenstein* (Free Press)
- O'Shea (2008), *American Philosophy in the 20th Century*, in *The Routledge Companion to Twentieth Century Philosophy*
- Philosophische Gespräch (Felsch, Mittelmeier over Adorno, DHMD 2-10-2015) <https://youtu.be/qOq-t9AKb10>
- Idem (Felsch, Kieserling over Luhmann, DHMD 17-10-2017) <https://youtu.be/Bg7iibjvcm8>
- Regtering (2019), 'Alles zou anders kunnen zijn – en bijna niks kan ik veranderen' (Luhmann), in Kessener, van Oss, Meer dan de som der delen (Vakmedianet), 607-629
- Rifkin (2000), *The Age of Access* (Putnam)
- Roeck (2018), *Der Morgen der Welt. Geschichte der Renaissance* (Beck)
- Rosa (2016), *Resonanz. Eine Soziologie der Weltbeziehung* (Suhrkamp)
- Smit (2020), *The Cartesian Conception of the Development of the Mind and its Neo-Aristotelian Alternative*, in *Biological Theory*
- Smit, Hacker (2020), *Two conceptions of consciousness and why only the neo-Aristotelian one enables us to construct evolutionary explanations*, in *Humanities and Social Sciences Communication*
- Stegmaier (2015), *Luhmann als Philosoph* (in: Gansel, *Systemtheorie in den Fachwissenschaften*)
- Vintges (2020), *Veertig jaar universitaire filosofie in Nederland. Van pluralisme naar 'normal philosophy'*, in *Krisis. Journal of Contemporary Thought* (online), 9-25
- Wतिकnietbegrijp.nl
- Zeh (2021), *Onder burens (Über Menschen)* (AnthosAmbo)

Bijlage

- In aanvulling op wat over innerlijke landschappen gezegd wordt dit citaat uit historisch antropologische hoek (Jörissen, 2014, 46) als theorie-achtergrond:

In mimetischen Handlungen findet eine kreative Aneignung sozialer Sinngehalte statt, indem die in den Haltungen, Gesten und Habitus Anderer codierten Bestandteile symbolischer Welten und ihrer Ordnungen mimetisch, durch Anähnlichung, "eingekörpert" werden (Gebauer/Wulf, 1998). Diese sedimentieren zu einem praktischen Wissen (Bourdieu 1993), das noch vor aller bewussten Reflexivität wirksam wird und das als Habitus oder dynamisches System von Urteils- und Verhaltensdispositionen (Krais/Gebauer 2002) von entscheidender Bedeutung für den Vorgang der Sozialisation ist. Wenn man dies als Aneignungsprozess versteht, so liegt es in der Logik der Sache, dass in mimetischen Handlungen soziale Sinnstrukturen auf einer körperlichen Ebene in interaktionellen Kontexten angeeignet werden, bevor sie dem Individuum in Form eines praktischen oder gar kognitiven Wissens verfügbar sind. Es geht mithin um eine Aneignung sozialer Leitdifferenzen; eines Instrumentariums der Strukturierung von Welt, das vor aller Reflexivität handlungsleitend wirkt, und durch das eine individuelle lebensweltliche Situierung begründet wird, deren Organisation dem Kosmos einer symbolisch codierten sozialen Ordnung abgewonnen wird.